

HELENA SOJKA-MASZTALERZ

Uniwersytet Wrocławski

Definicje leksykograficzne nazw gatunkowych ptaków w języku polskim

1. Ptaki są obecne niemal w każdym zakątku świata i typie środowiska. W Polsce można je obserwować na całym obszarze. Powszechność występowania, ich wielka ruchliwość, łatwość przemieszczania się, często wydawane głosy powodują, iż odnosimy wrażenie, że ptaki są zawsze obok nas. Przyciągają naszą uwagę swoją różnorodnością kolorów, wielkością i kształtem. Wśród 445 gatunków ptaków obserwowanych w Polsce jest zarówno mysikrólik, mniejszy od sownowej szyszki, jak i potężny bielik o ponaddwumetrowej rozpiętości skrzydeł. Występują jednolicie ubarwione gawrony oraz efektownie prezentujące się kraski czy zimorodki.

W artykule tym zajmuję się opisem definicji nazw gatunkowych ptaków. Z jednej strony interesuje mnie to, co stanowi treść opisu leksykograficznego danego hasła, a z drugiej – jego budowa. Czy elementy analizowanych definicji, odpowiadające przecież wiedzy naukowej, a nie potocznej, w słownikach ogólnych języka polskiego są do siebie zbliżone? Czy informacje dotyczące ptaków mają jedynie encyklopedyczny charakter? Analizie poddana została również nazwa rodzajowa *ptak* w celu porównania jej z nazwami gatunkowymi ptaków i uzyskania odpowiedzi, czy obraz ptaka jest sumą obrazów poszczególnych gatunków ptaków, czy na podstawie analizowanych definicji można dokonać rekonstrukcji budowy kategorii *ptak*, jakie elementy dominują, a jakie są nietypowe w obrazie omawianych gatunków.

Podstwę materiałową stanowią definicje nazw gatunkowych ptaków, które wynotowałam z dwóch słowników języka ogólnego: *Słownika języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka¹ oraz *Współczesnego słownika języka pol-*

¹ PWN, t. I–III, Warszawa 1996 (dalej: SJPSzym).

skiego napisanego pod kierunkiem Bogusława Dunaja². Przeanalizowałam 264 definicje nazw gatunkowych ptaków zaliczanych do awifauny Polski (161 definicji zamieszczonych w SJPSzym, 103 definicje w SJPDun), odnotowane przez obydwu źródła.

Muszę jednak zastrzec, że wówczas kiedy w SJPSzym dane hasło słownikowe (np. *drozd*, *kukulka*, *sęp*, *sowa*, *szablodziób*, *szpak*, *żuraw*) obejmuje opis dwóch znaczeń, analizuję tylko definicję pierwszą, której przedmiotem opisu jest rzeczownik w liczbie pojedynczej, np. *sowa* – „ptak z rzędu o tej samej nazwie, o dużej głowie, z oczami osadzonymi frontalnie i otoczonymi promieniście ułożonymi piórami, o silnie zakrzywionym dziobie i obfitym upierzeniu; żywi się drobnymi gryzoniami, ptakami, owadami; w Polsce występuje w wielu gatunkach: Sowa błotna. Sowa uszata [...] zool. Sowy właściwe *Strigidae*, rodzina sów, do której należą znane w Polsce sowy uszate, puchacze, pójdzki, puszczyki”³, nie zaś definicję drugą, opatrzoną kwalifikatorem zool., będącą opisem terminu zoologicznego, np. *sowy* – „*Strigiformes*, rząd kosmopolitycznych ptaków drapieżnych, obejmujący sto kilkadziesiąt gatunków; odznaczają się w większości nocnym trybem życia, gnieźdzą się w dziuplach, szczelinach skał, zabudowaniach; należą tu sowy właściwe i płomykówki” (SJPSzym III: 259). Taki układ hasła niesie określone konsekwencje. W opisie leksykograficznym nie uwzględnia się informacji zawartych w opisie specjalistycznym. Sygnalizuje się jedynie wielość gatunków, całkowicie lub częściowo pomija ich szczegółowe charakterystyki, wprowadzając czasami czytelnika w błąd. Niektóre z tych uwag dotyczą także SJPDun. Na przykład opis leksykograficzny *sikorki* – „mały ptak o barwnym upierzeniu, owadożerny, wiodący nadrzewny tryb życia; występuje w Polsce w siedmiu gatunkach” (I: 1654), który charakteryzuje wielkość, wygląd, środowisko, pożywienie tego ptaka, zawiera także informacje o ilości gatunków. Próba uwzględnienia charakterystyki wyglądu wszystkich gatunków sikor krajowych spowodowała podanie informacji nieprawdziwej, ponieważ tylko cztery z siedmiu gatunków mają barwne upierzenie⁴. Ponadto w tych hasłach nie zachowuje się zgodności gramatycznej, np. „[perkoz] występuje w czterech gatunkach” (SJPSzym II: 609), „[czapla] występuje w licznych gatunkach” (SJPSzym I: 306), „ptak występujący w 60 gatunkach” (rybitwa, SJPDun II: 1602), „ptak występujący w ponad dwustu gatunkach” (dzięcioł, SJPDun I: 363).

² Langenscheidt, t. I–II, Warszawa 2007 (dalej: SJPDun).

³ W części opisu (np. *sowa*) lub w całej pierwszej definicji (np. *żuraw*) w SJPSzym nie umieszcza się jakichkolwiek kwalifikatorów. Natomiast spośród wszystkich definicji nazw gatunkowych ptaków w SJPDun tylko trzy hasła: *pójdzka*, *płochacz*, *strzyżyk* zostały opatrzone kwalifikatorem zool.

⁴ Najprawdopodobniej w definicji słownikowej pojawiły się takie dane, ponieważ nazwa *sikorka* dla ogółu użytkowników języka funkcjonuje jako nazwa gatunkowa *bogatki* (*parus major*) najpospolitszej z krajowych sikor i najbardziej wielobarwnej. Ponadto są one zaliczane do jednego z najczęściej występujących gatunków ptaków w Polsce. Jako nieliczne z sikor żyją blisko człowieka i są przez niego w ziemie dokarmiane.

Przyjmuję, że obydwie słowniki oddają prawdę naukową, natomiast budowa hierarchiczna definicji leksykograficznej, na którą składają się *genus proximum* i *differentia specifica*, narzucają kategoryzację, naukowy punkt widzenia i perspektywę. Determinują dobór kategorii i sposób ich uporządkowania przy opisie jednostki leksykalnej. Interesuje mnie jednak, czy w analizowanych hasłach słownikowych widać tendencję odchodzenia od opisu naukowego do opisu językowego, tym bardziej że od kolejnego, poprawionego już wydania *Słownika języka polskiego* pod redakcją M. Szymczaka do czasu ukazania się *Współczesnego słownika języka polskiego* napisanego pod kierunkiem B. Dunaja minęło 11 lat.

2. Definicja słowa *ptak*, opatrzona kwalifikatorem zool., zamieszczona w SJPSzym brzmi: „*Aves*, gromada kręgowców stałocieplnych z grupy owodniowców, obejmująca około 8500 gatunków (w Polsce około 220 gatunków gniazdowych), o ciele pokrytym piórami, kończynach przednich przekształconych w skrzydła, szczękach bezzębnych, okrytych rogowym dziobem; rozmnażają się przez składanie jaj” (II: 1021), z kolei w SJPDun czytamy: „zwierzę kręgowce (ok. 8,5 tys. gatunków), którego ciało pokryte jest piórami, kończyny przednie mają postać skrzydeł, a bezzębne szczęki osłania rogowy dziób; jest jajorodne i stałocieplne” (II: 1493).

W obydwu słownikach znalazły się informacje odnoszące się do wiedzy ornitologicznej. Pojawiają się dane wskazujące, że ptak należy do kręgowców. W SJPSzym znalazły się terminy związane z systematyką organizmów: *gromada*, *gatunek*. Obydwie zawierają wiadomości szczegółowe – o posiadaniu bezzębnych szczęk i dzioba, o ciele pokrytym piórami oraz o ewolucji, jaką przeszedł, przekształcone z kończyn przednich, skrzydła, o sposobie rozmnażania się oraz o liczbie gatunków występujących na świecie i w Polsce.

Przyjąć zatem można, że podstawową kategoryzacją ptaka w SJPSzym jest ‘przedstawiciel wchodzący w skład gromady, reprezentowany przez gatunek’, w SJPDun zaś – ‘zwierzę’⁵. Dla obydwu definicji ważne są także takie elementy znaczeniowe, jak: ‘wygląd’, ‘rozmnażanie się’, ‘występowanie’.

Analiza danych leksykograficznych pokazała, że najczęściej, bo prawie w połowie przypadków w SJPSzym, zastosowano nadrzędną kategorię ‘ptak z rodziny’ (106 razy), tylko 22 razy – ‘ptak z rzędu’, 10 razy wskazano na gatunek danego ptaka, np. *płomykówka* – gatunek sowy, *siniak* – gatunek gołębia, *nurogęś* – gatunek trzcza, a 5 razy użyto wyrazów, tj. gęś na określenie *bernikli*, *gęgawy*, *kaczka* – *czernicy*, *głowienki*, *gołąb* – *grzywacza*. Przy definiowaniu *łabędzia*

⁵ Na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych, których celem było zaprezentowanie „składu wyrazowego dwu pól pojęciowych (nadrzędnego: »zwierzęta« i podrzędnego »ptaki«)”, W. Miodunka uważa pole „ptaki” za podrzędne wobec pola „zwierzęta”. Uznaje *Księżę Rodzaju* za kontekst kulturowy odpowiedzialny za antropocentryczny charakter obrazu świata zwierząt. Ponadto sądzi, że postrzeganie *ptaka* jako „zwierzę, które lata w powietrzu”, jest potwierdzeniem „odwiecznego kryterium wydzielenia grupy ptaków z królestwa zwierząt”. W. Miodunka, *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne uwarunkowania*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze, z. 67, Warszawa–Kraków 1980, s. 134.

i *rybitwy* użyto określenia ‘ptak z podrodziny’. Po dwa razy w obydwu słownikach użyto wyrażenia ‘spokrewniony z...’, wskazując nazwę gatunkową ptaka, pochodzącego z tej samej rodziny: *ślepowron* – „ptak spokrewniony z czapłą” (SJPDun II: 1796), *przepiórka* – „ptak spokrewniony z bażantem” (SJPDun II: 1442), *pomurnik* – „ptak z rodziny wróblowatych, spokrewniony z pelzaczem” (SJPSzym II: 763), *kulczyk* – „ptak z rodziny łuszczaków, spokrewniony z kanarkiem” (SJPSzym I: 1013)⁶.

Nadrzędną kategorię „ptak z rodziny” oraz „ptak z rzędu” stosowano do nazw gatunkowych ptaków mających taką samą nazwę, a w dalszej kolejności odnoszono je do ptaków z rodziny: łuszczaków (15), jastrzębiowatych (10), siewkowatych (10), drozdowatych (6). Należy jednak podkreślić, że w SJPSzym nie zastosowano jednolitej dla danej rodziny nazwy, np. *czapla* została zakwalifikowana do rodziny czaplowlatych, *ślepowron* zaś do rodziny czapli, *krogulec* do rodziny jastrzębi, *jastrząb* – do rodziny sokołów, *cyranka* – do rodziny kaczkowatych, a *kazarka* do ptaka z rodziny kaczek. Jest to na tyle istotne, że z ornitologicznego punktu widzenia istnieje rodzina ptaków czaplowlatych, jastrzębiowatych i kaczkowatych.

Inaczej jest w SJPDun. W większości definicji stosowano kategorię nadrzędną ‘ptak’. Tylko 4 razy zastosowano kategorię ‘ptak z rodziny’: *dzierlatka* – ‘ptak z rodziny skowronków’, *kawka* – ‘ptak z rodziny krukowatych’, a także w haśle słownikowym *orłosep* oraz *orlik* podano, że jest to ‘ptak z rodziny sokołów’. Trzy razy użyto wyrazów: *kaczka* na określenie nazwy gatunkowej *krzyżówki*, *sowa* na – *płomykówki*, *gołąb* na – *grzywacza*. Dwa razy wskazano na gatunek ptaka (*pójdzka*, *bogatka*), natomiast raz na rodzaj (*edredon*). Także po razie użyto określeń: ‘ptak z grupy bekasów’ (*dubelt*), ‘ptak należący do sów’ (*puszczyk*), ‘ptak wróblowaty’ (*pokrzewka*). Wymienione przykłady zasługują na uwagę, gdyż odchodząc od pewnego schematu zastosowanego w większości haseł słownikowych, wprowadzają pewien chaos. Niepotrzebnie stosuje się wyrażenia ‘ptak z grupy’ albo ‘ptak należący do’, zamiast podać: *dubelt* – ‘ptak z rodziny bekasowatych’, *puszczyk* – ‘ptak z rodziny puszczykowatych’, jak jest to podane w czterech wcześniejszych definicjach. Lepiej jednak byłoby je opuścić i dokonać opisu ptaka, tak jak zrobiono to w większości haseł. Dwa razy odwołano się do nazwy rzędu, do którego należy dany gatunek ptaka, co wydaje się o tyle niezrozumiałe, że w słowniku zauważa się tendencje do odchodzenia od opisu naukowego poprzez pomijanie zróżnicowania ptaków ze względu na rzędy, rodziny i gatunki.

Muszę zaznaczyć, że podobnie jak w SJPSzym *orłosep* i *orlik* zostały błędnie przypisane do rodziny sokołów, chociaż zgodnie z klasyfikacją ornitologiczną należą do rodziny jastrzębiowatych.

⁶ *Ślepowron* i *czapla* należą do rodziny czaplowlatych, *przepiórka* i *bażant* do – kurowaty, *pomurnik* i *pelzacz*, w dawnej klasyfikacji, zaliczane były do rodziny pelzaczy, obecnie tworzą różne rodziny. Z kolei *kulczyk* (*serinus serinus*) i *kanarek* (*serinus canaria*) wchodzi w skład rodziny łuszczaków, ale *kanarek* jest podgatunkiem *kulczyka*.

3. Dla modelu pojęciowego *ptaka* istotna jest kategoria [ŚRODOWISKO] (SJPSzym 123 wskazania; SJPDun 54 wskazania)⁷. Aspekt ten jest organizowany przez elementy znaczeniowe ‘miejsce występowania’ oraz ‘czas występowania’.

Analiza materiału leksykograficznego reprezentującego język ogólny daje duże możliwości odtworzenia tego fragmentu modelu pojęciowego *ptaka*. Cecha ‘miejsce występowania’ jest istotna, ponieważ ptaka możemy spotkać w dowolnym miejscu. Środowiskiem ptaka są lasy, góry, pola, step, woda. Cechę ‘miejsce występowania’ zatem można rozszerzyć o ‘żyje w naturze’, stanowiącą podstawę motywacyjną ‘jest dziki’, której przeciwstawiono cechę ‘jest oswojony’ oraz ‘żyje w niewoli’. Pierwsza z nich ‘jest dziki’ pojawiła się w SJPSzym 6 razy, a w SJPDun – 1, natomiast cecha ‘jest oswojony’ zarówno w SJPSzym, jak i w SJPDun wystąpiła raz i dotyczyła *gołębia*. Także element znaczeniowy ‘żyje w niewoli’ (SJPSzym *kruk*), ‘żyje na drzewach’ (SJPDun *sikora*) oraz ‘żyje na ziemi’ (SJPSzym *przepiórka*) jest słabo potwierdzony. W definicjach słownikowych najczęściej pojawiają się określenia, które wskazują na wodę jako środowisko życia ptaków (SJPSzym 39; SJPDun 23), dopiero w drugiej kolejności las (SJPSzym 27; SJPDun 15), a dalej góry (SJPSzym 5; SJPDun 3), pola (SJPSzym 4; SJPDun 3), step (SJPSzym 3; SJPDun 1), łąki (SJPSzym 6; SJPDun 3) i park (SJPSzym 3; SJPDun 2). W hasłach słownikowych SJPSzym w większości wskazuje się dokładną lokalizację geograficzną występowania danego gatunku. Pojawiła się ona 110 razy i zazwyczaj jest łączona z podaniem środowiska życia, np. „żyje nad wodami w środkowej i płd. Europie, zach. Azji i płn. Afryce” (*trzciniak*, SJPSzym III: 504). Nazwy geograficzne w SJPDun pojawiły się 29 razy, w tym 16 razy łączyły się z dokładnym określeniem siedliska, a 13 razy podano miejsce występowania danego ptaka bez geograficznej konkretyzacji, np. „zamieszkuje brzegi mórz i wód słodkich” (*kormoran*, SJPDun II: 678).

Z kolei element znaczeniowy ‘czas występowania’ możemy rozszerzyć o cechę ‘jest przelotny’ oraz ‘jest wędrowny’. Najczęściej wskazywano na tę pierwszą cechę (SJPSzym 24; SJPDun 8), druga – pojawiła się odpowiednio 3 oraz 5 razy. W obydwu słownikach wskazywano często kierunek przylotów i odlotów, pory roku, w których najczęściej dochodzi do przemieszczania się ptaków, np. „zimujący w zachodniej Europie i w Afryce” (*czajka*, SJPSzym I: 306), „w Polsce przebywa od maja do połowy sierpnia” (*jerzyk*, SJPDun I: 565). Tym dwóm cechom można przeciwstawić element znaczeniowy ‘jest osiadły’ (SJPSzym 2: *jarząbek*, *głuszc*).

Czasowe występowanie ptaków na danym terytorium powoduje, że zwraca się uwagę na ich migracje. Cechę ‘czas występowania’ można rozszerzyć o ‘jest

⁷ Według A. Wierzbickiej dla nazw zwierząt można wyróżnić takie części tematyczne, jak: środowisko, wielkość, wygląd, zachowanie i stosunek do ludzi. A. Wierzbicka, *Nazwy zwierząt*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, pod red. J. Bartmińskiego, R. Tokarskiego, Lublin 1993, s. 254–256. Por. D. Kępa, *Pochodzenie wyrazu a współczesny obraz językowy odpowiadającego mu desygnatu (na przykładzie nazw gatunkowych ptaków)*, [w:] *Przeszłość w językowym obrazie świata*, pod red. A. Pajdzińskiej, P. Krzyżanowskiego, Lublin 1999, s. 137–148.

pospolity’. W hasłach słownikowych element znaczeniowy ‘jest pospolity’ pojawił się w SJPSzym 29, a w SJPDun 10 razy. Przy czym charakterystyka ta wiąże się z ze wskazaniem, że dany gatunek ‘jest pospolity’ na terytorium Polski (odpowiednio 23 na 29 wskazań, 8 na 10).

W obrazie ptaka bardzo słabo zaznaczona została cecha ‘jest nocny’, ‘jest dzienny’. Pierwszy element znaczeniowy pojawił się raz w SJPDun (*sowa*), a na drugi – wskazano w SJPSzym (*krogulec*).

Drugą kategorią ważną dla obrazu polskiego ptaka jest kategoria [WYGLĄD]. Ptakowi przypisuje się takie elementy, jak: ‘ma dziób’ (SJPSzym 34; SJPDun 27), ‘ma ogon’ (SJPSzym 16; SJPDun 14), ‘ma skrzydła’ (SJPSzym 15; SJPDun 11), ‘ma głowę’ (SJPSzym 15; SJPDun 13), ‘ma nogi’ (SJPSzym 11; SJPDun 16), ma szyję (SJPSzym 9; SJPDun 6), ma czubek (SJPSzym 5; SJPDun 7), ma szpony (SJPSzym 3; SJPDun 2), ma grzbiet (SJPSzym 3; SJPDun 1), ma czoło (SJPSzym 3; SJPDun 3), ma podgardle (SJPSzym 3; SJPDun 4), ma podbrzusze (SJPSzym 1; SJPDun 1), ma pierś (SJPSzym 1; SJPDun 5), ma błonę pławną (SJPSzym 1; SJPDun 2), ma palce (SJPSzym 1; SJPDun 4), ma tułów (SJPSzym 1; SJPDun 1), ma oczy (SJPSzym 2; SJPDun 3), ma kark (SJPDun 1), ma brzuch (SJPDun 7), ma lotki (SJPSzym 2), ma sterówki (SJPSzym 1), ma kantar (SJPSzym 1)⁸. Z przedstawionego zestawienia widać, że liczba wszystkich wskazanych elementów jest prawie taka sama (SJPSzym 20; SJPDun 19), ale liczba poszczególnych elementów występujących w konkretnej definicji w SJPDun jest większa. Opis leksykograficzny nazwy gatunkowej ptaka jest dzięki temu bardziej szczegółowy (w obydwu słownikach elementy te wskazano 128 razy – w 161 definicjach SJPSzym stanowią one 79,50%, a w 103 definicjach SJPDun aż 124,27%).

Z cechami ‘ma dziób’, ‘ma szpony’, ‘ma pazury’ ściśle łączy się element znaczeniowy ‘jest drapieżny’ (SJPSzym 14; SJPDun 11), który z kolei może mieścić się zarówno w kategorii [WYGLĄDU], jak i w kategorii [ZACHOWANIE], powiązanej z cechą ‘poluje’ (SJPSzym 3; SJPDun 4). W obydwu tych kategoriach zawiera się także cecha ‘ma dobry wzrok’ odnosząca się do *jastrzębia*, a związana z elementem znaczeniowym ‘ma oczy’ oraz ‘poluje’.

Element znaczeniowy ‘ma pióra’ można rozszerzyć o cechę ‘ma kolor’. Najczęściej ptak jest różnokolorowy (SJPSzym 101 wskazań; SJPDun 77)⁹. Ważnymi kolorami tworzącymi wielobarwność jest szary, brunatny, brązowy, popielaty, niebieski. O wiele rzadziej wskazuje się na jeden kolor ptaka: czarny (SJPSzym 3: *gawron*, *kruk*, *wieszczek*; SJPDun 2: *kruk*, *gawron*), biały z zaznaczeniem „zazwyczaj biały” (SJPDun: 2 *łabędź*, *mewa*), brązowy (SJPDun *orlik*) oraz szary

⁸ Przy opisie *czeczotki* błędnie użyto formy *kantar* zamiast terminu *kantarek*, którego ornitologowie używają do charakterystyki ptaka. Zob. J. Gooders, *Ptaki Polski i Europy*, przeł. J. Szacki, Wrocław 2003, s. 23.

⁹ Ptak postrzegany jest jako stworzenie o barwnym upierzeniu. Na sporządzonej przez W. Miodunkę liście frekwencyjnej przymiotników związanych z centrum „ptaki” dwa pierwsze miejsca zajęły przymiotniki *kolorowy* i *barwny*, na trzeciej pozycji – *czarny*, a na szóstej – *szary*. W. Miodunka, *op. cit.*, s. 133.

(SJPDun *skowronek*). Cecha ‘ma kolor’ wiąże się z innością w wyglądzie samca i samicy. Definicje nazw gatunkowych ptaków zawierają taką charakterystykę, która podkreśla cechę ‘różnica płci’. Podano ją w SJPSzym 5 (*cietrzew, kos, krzyżówka, płaskonos, ogorzalka*), a w SJPDun 7 razy (*cyranka, cietrzew, kuropatwa, bażant, drop, kos, czyżyk*). Wystąpił również element znaczeniowy ‘zmienność koloru’, co jest uzależnione od pory roku i/lub wieku (SJPSzym 5: *gadożer, perkoz, krzyżówka, rybitwa, pardwa*; SJPDun 3: *perkoz, kania, szpak*). Mimo że omawiane definicje odnoszą się do wiedzy ornitologicznej, to wśród cech przypisywanych ptakom, a dotyczących cech ‘ma pióra’ i ‘jest kolorowy’, pojawił się element znaczeniowy ‘jest piękny’ (SJPDun *kraska*). Charakterystyka ta wiąże się z jaskrawym wielobarwnym upierzeniem. Może łączyć się także z kategorią [STOSUNEK DO LUDZI], gdyż człowiek postrzega ptaka jako element otaczającej go natury, który wywołuje u niego wrażenie zachwytu, piękna¹⁰.

W obrazie ptaka nie tylko wskazuje się poszczególne elementy. Ptaka postrzega się także całościowo. W definicjach słownikowych zwraca się uwagę na smukłą (SJPSzym 5: *derkacz, jerzyk, pliszka, świergotek, żuraw*; SJPDun *czajka*), silną (SJPSzym 2: *sokół, wydrzyk*; SJPDun *sokół*), krępą (SJPSzym 2: *kormoran, krzyżodziób*), masywną (SJPDun *orzeł*) budowę ciała.

Kolejną ważną kategorią dla obrazu ptaka jest [WIELKOŚĆ]. Analiza danych leksykograficznych pokazała, że ptak charakteryzowany jest jako: duży (SJPSzym 8; SJPDun 13), dość duży (SJPSzym 3; SJPDun 1), mały (SJPSzym 6; SJPDun 8), niewielki (SJPSzym 3; SJPDun 8), drobny (SJPSzym 1; SJPDun 1), średni (SJPDun 6), nieduży (SJPDun 2), małeńki (SJPSzym 1). Charakterystyka ptaka ze względu na jego wielkość pojawia się w SJPSzym 22 razy (co stanowi 13,66%), a w SJPDun – 39 razy (co stanowi 37,86%), jest więc istotną cechą w obrazie ptaka.

Encyklopedyczny charakter mają precyzyjne dane o rozmiarach ptaków zamieszczone w definicjach leksykograficznych. W SJPSzym dwa razy podano w centymetrach długość ciała ptaka (*bekasik, sóweczka*), co jest o tyle zrozumiałe, że informację tę poprzedzono stwierdzeniem „najmniejszy z rodziny”, „najmniejszy z grupy”. W SJPDun dane o długości ciała ptaka pojawiły się 8 razy i trudno jest wskazać jakąś zasadę, którą kierowano się przy zamieszczaniu tej wiadomości. Opis zawarty w tych definicjach słownikowych dotyczy zarówno ptaków dużych (np. *bąk*), średnich (*pardwa*), jak i małych (np. *bogatka*). Również cecha ‘jest mały’ została przypisana najmniejszemu ptakowi europejskiemu – *mysikrólikowi (regulus regulus)* mającemu 8,5 cm długości całego ciała, a także *wróbłowi domowemu (passer domesticus)* osiągającemu 16 cm.

W analizowanym materiale źródłowym pojawił się element znaczeniowy ‘jest podobny’ (SJPSzym 3; SJPDun 14), będący rozszerzeniem aspektu [WIEL-

¹⁰ D. Kępa zwraca uwagę na odczuwalny do dziś związek między nazwą gatunkową ptaka *kraska* a wyrazem *krasa* ‘piękność, barwa’. Podkreśla, że konotacja ‘jest piękny’, to pochodna cechy ‘jest kolorowy’. D. Kępa, *op. cit.*, s. 145–146.

KOŚCI]. Rozmiary ptaka podaje się przez porównanie go do „typowego” ptaka, co jest ważne dla językowego obrazu ptaka, ale ma też odniesienie do rzeczywistości pozajęzykowej. Wskazując na tę cechę, za prototypowego ptaka „małego” uznano *wróbla* (SJPSzym 2: *gil* – „trochę większy od wróbla”, *mazurek* – „nieco mniejszy od wróbla domowego”; SJPDun 4: *kowalik* – „mniejszy od wróbla”, *makolągwa* – „nieco mniejszy od wróbla”, *gil* – „nieco większy od wróbla”, *trznadel* – „nieco większy od wróbla”)¹¹, z kolei za ptaka „średniego” powszechnie znane ptaki domowe: *kurę* (SJPDun 3: *cietrzew*, *bażant*, *kulik*), *kaczkę* (SJPDun *cyranka*), *indyka* (SJPDun *głuszec*) albo *gołębia*, ptaka hodowanego lub dzikiego, do którego porównano w SJPDun *czajkę*, *sierpówkę*, a w SJPSzym – *stepówkę*, albo rozpowszechnione i pospolite ptaki wróblowe: *srokę* (SJPDun *kraska*), *wronę* (SJPDun *kawka*) i *szpaka* (SJPDun *kos*). Także w ośmiu definicjach leksykograficznych w SJPDun, charakteryzując najprawdopodobniej wielkość i/lub ubarwienie, kształt danego gatunku, wskazywano na jego podobieństwo z powszechnie znanym: wróbłem (*czubatka*, *pliszka*), gołębiem (*turkawka*, *synogarlica*), jaskółką (*jerzyk*), bocianem (*czapla*), czapłą (*ibis*) czy jastrzębiem (*krogulec*)¹².

W obrazie ptaka można wyznaczyć także kategorię [ZACHOWANIE]. Da się w niej wydzielić pięć elementów: ‘gniazdowanie’, ‘wydawanie dźwięków’, ‘pożywienie’, ‘ma duże możliwości’, ‘żyje w gromadzie’. ‘Gniazdowanie’ jest realizowane dwojako: albo przez ‘lokalizację gniazda’, albo ‘sposób zakładania gniazda’. Pierwsza cecha w SJPSzym pojawiła się 23 razy, druga 3 (*trzciniak*, *raniuszek*, *remiz*), w SJPDun zaś odpowiednio 15 oraz 2 (*pierwiosnek*, *remiz*). Bardzo słabo zaznaczyła się cecha ‘wysiadywanie jaj’ związana z ‘gniazdowaniem’. W SJPSzym cecha ta pojawiła się tylko dwa razy (*gadożer*, *kukulka*), natomiast w SJPDun tylko raz i dotyczyła ostatniego z wymienionych ptaków.

Cecha ‘wydawanie dźwięków’ (SJPSzym 13; SJPDun 15), tworząca ten aspekt, jest różnie wypełniana w badanym materiale. Z punktu widzenia człowieka ten dźwięk może być piękny, melodyjny lub buczący, chrapliwy, trzeszczący. Wydawanie dźwięków może odbywać się równoległe z inną czynnością – lataniem (SJPDun *bekas*). Ważny jest także czas, kiedy ptak wydaje dźwięki, np. w czasie godów (SJPSzym *bąk*, *słonka*; SJPDun *bąk*, *słonka*). Materiał leksykal-

¹¹ Badania W. Miodunki wykazały, że najczęstszą nazwą występującą w polu pojęciowym „ptaki” jest *wróbel*. W. Miodunka, *op. cit.*, s. 130. Również lista rankingowa mająca wskazać, w jakim stopniu dany egzemplarz jest dobrym przykładem kategorii, sporządzona przez E. Rosch, na drugiej pozycji umieszcza *sparrow* (*wróbla*). E. Rosch, *Cognitive Representations of Semantic Categories*, „Journal of Experimental Psychology” 1975, nr 104.

¹² W tych ośmiu definicjach nazw gatunkowych ptaków trudno jednoznacznie stwierdzić, co stanowiło główną cechę porównania. W przypadku *pliszki* („ptak podobny do wróbla”) i *czubatki* („ptak podobny do wróbla”) elementem porównania mógł być mały rozmiar, w przypadku *synogarlicy* i *turkawki* – rozmiar i kolorystyka upierzenia, przy *jerzyku* oraz *jaskółce* – rozmiar, kolorystyka, kształt (co podkreślają także ornitolodzy uczący rozpoznawania ptaków). *Bociana* z *czapłą* oraz *ibisa* z *czapłą* może łączyć kształt sylwetki. Ostatnia cecha najprawdopodobniej jest wspólna także dla *krogulca* i *jastrzębia*.

ny potwierdza skonwencjonalizowane połączenia: *ptak wydaje głos* (*bąk, słonka, bekas, pójdzka, kos, zięba*), *ptak wydaje dźwięk* (*turkawka, słowik, trznadel, kukulka, słowik*), *ptak śpiewa* (*drozd, kos, lerka, kalandra, raszka, skowronek*), *ptak naśladuje* (SJPSzym *szpak, łozówka*; SJPDun *szpak, sójka*), *ptak gwizdże* (SJPSzym *wilga*; SJPDun *wilga*), *ptak odzywa się* (SJPSzym *puszczyk*), *ptak wydobywa z siebie* (SJPDun *puszczyk*). Połączenia: *wrony kraczą, wróble ćwierkają, wróble świergoczą, klekot bociana* odnoszą się w materiale źródłowym do tych trzech nazw gatunkowych¹³. Dźwięki mogą być porównywane z odgłosami wydawanymi przez przedmioty (SJPSzym *turkawka, derkacz*; SJPDun *turkawka, derkacz*). Wskazano także na onomatopieczną podstawę wyrazów *kukulka* (SJPDun) i *pójdzka* (SJPSzym; SJPDun).

Element znaczeniowy ‘pożywienie’ jest istotną cechą tworzącą obraz ptaka. W badanym materiale pojawiła się ona 52 razy w SJPSzym i 43 w SJPDun. W tym pierwszym źródle 30 razy podano dokładnie, co składa się na jedzenie danego ptaka, w drugim zaś słowniku – 29 razy. Ponadto wskazano cechy: owadożerny (SJPSzym 11; SJPDun 8), wszystkożerny (SJPSzym 8; SJPDun 3), roślinożerny (SJPSzym 3; SJPDun 3). Cechę ‘pożywienie’ można rozszerzyć o ‘sposób zdobywania pożywienia’ oraz ‘czas zdobywania pożywienia’. Cechy te zostały stosunkowo słabo zaznaczone w analizowanych hasłach słownikowych. Pierwsza z nich pojawiła się w SJPSzym 4 razy, a w SJPDun 7, z kolei druga cecha w obydwu słownikach po 2 (SJPSzym *ślepowron, puchacz*; SJPDun *rybołów, krogulec*).

W przypadku kategorii [ZACHOWANIE] istotne okazały się cechy: ‘lata’ (SJPSzym 4; SJPDun 5), ‘pływa’ (SJPSzym 1; SJPDun 4), ‘nurkuje’ (SJPSzym 2) oraz ‘biega’ (SJPSzym 1), które łączą się z elementem znaczeniowym ‘ma duże możliwości’. Cechy ‘lata’ i ‘biega’ motywują ‘jest szybki’ (SJPSzym 2: *biegus, jerzyk*; SJPDun 2: *jerzyk, jaskółka*) oraz ‘jest wytrzymały’ (SJPSzym *jerzyk*; SJPDun *jerzyk*).

Bardzo słabo zaznaczyła się cecha ‘żyje w gromadzie’. W obydwu słownikach ten element znaczeniowy pojawił się przy definiowaniu *gawrona* i *kawki*.

Analiza danych leksykograficznych pokazała, że możliwa jest do wyodrębnienia piąta kategoria [STOSUNEK DO LUDZI], którą tworzą elementy znaczeniowe ‘jest pożyteczny’, ‘jest hodowany’, ‘żyje blisko człowieka’. Wszystkie te cechy związane są z przedmiotowym traktowaniem zwierząt. Wskazuje się na pożyteczność ptaków w ogóle (SJPDun *sowa*) albo podkreśla ich przydatność w walce człowieka m.in. z gryzoniami, płazami i gadami (SJPSzym *myszolów*), ze stonką ziemniaczaną (SJPSzym *kuropatwa*). Ptaki stanowią również źródło pożywienia, dlatego są hodowane ze względu na smaczne mięso (SJPSzym *bażant, cyranka, cyraneczka, kwiczoł, przepiórka*; SJPDun *bażant, gęś*), cenny

¹³ Zdaniem J. Strutyńskiego, liczba określeń przypisywanych danemu ptakowi na nazwanie wydawanego przez niego dźwięku zależy od popularności osobnika. J. Strutyński, *Sposoby naśladowania głosów ptaków w języku polskim*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze, z. 15, Warszawa–Kraków 1965, s. 100.

puch (SJPSzym *edredon*; SJPDun *edredon, gęś*) i piękne pióra (SJPSzym *bażant*; SJPDun *bażant*). Jeden raz wskazano, że ptaki hoduje się dla ozdoby (SJPDun *łabędź*). Zaznacza się długotrwałe związki człowieka z ptakami, zwłaszcza łownymi (SJPSzym 3: *białozór, sokół, raróg*; SJPDun *sokół*). W SJPSzym przy 15, a w SJPDun przy 10 nazwach gatunkowych wskazuje się, że są to ptaki łowne, czyli takie, które są przedmiotem łowów i/lub same umieją łowić.

Człowiek, zdając sobie sprawę nie tylko z pożytku, jaki dają mu ptaki, ale też z ich różnorodności i piękna, postrzega je jako część świata, którą należy chronić. Bardzo silnie zaznaczyła się cecha ‘jest chroniony’ (SJPSzym 67; SJPDun 29). Zostały wymienione nazwy gatunkowe, które są chronione na świecie i w Polsce (13 na 67 wskazań; 14 na 29 wskazań). Ten element znaczeniowy łączy się częściowo z elementem znaczeniowym ‘jest rzadki’ (SJPSzym 15; SJPDun 7), wskazując na szczególne traktowanie danego gatunku zarówno na świecie, jak i w Polsce (odpowiednio 10 na 15 wskazań; 6 na 7 wskazań).

Słabo zaznaczyła się cecha ‘żyje blisko człowieka’ (SJPSzym 2: *bocian, wróbel*; SJPDun 5: *bocian, muchołówka, synogarlica, sierpówka, wróbel*).

4. Analiza danych leksykograficznych potwierdza, że elementy definicji w SJPSzym i SJPDun są zbliżone, ale informacje zawarte w opisach leksykograficznych nazw ptaków nie mają jedynie encyklopedycznego charakteru. Łączą się one z danymi o charakterze językowym. W SJPDun można zauważyć tendencję do odchodzenia od opisu naukowego do opisu językowego. Pominięte zostały w nim stosowane w klasyfikacji naukowej łacińskie nazwy gatunkowe ptaków oraz terminy ornitologiczne, a tylko w niewielu przykładach użyto kwalifikatora. W nielicznych przypadkach SJPDun informuje o przynależności ptaka do określonego rzędu lub rodziny oraz rzadziej odnotowuje gatunkowe zróżnicowanie danego ptaka, zawierając w definicji informacje tylko o jednym gatunku. W obydwu słownikach definicje, zachowując obiektywny charakter, nie zawierają konotacji, jakie zawiera nazwa ptaka. Pomijają niektóre istotne językowo elementy. Wszystkie wzięte pod uwagę nazwy gatunkowe ptaków są identyfikowane jako przykłady superkategorii *ptak*. W jej obrębie da się wyszczególnić kategorie: [ŚRODOWISKO], [WYGLĄD], [ZACHOWANIE], [STOSUNEK DO LUDZI].

Description of lexicographical definitions of birds in Polish

Summary

The subject of this paper is an analysis of lexicographical definitions of birds names in general dictionaries of Polish. On the basis of analyzed data, the author claims that information in lexicographical descriptions of bird names do not have only an encyclopedic character. In Dunaj's Dictionary of Contemporary Polish, there is a tendency to abandon a scientific description in favor of a linguistic description. All analyzed bird names are identified as examples of the supercategory *bird*.